DOI: 10.17951/f.2021.76.129-153

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXVI SECTIO F 2021

Uniwersytet Rzeszowski

SABINA REJMAN
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4863-6943
srejman@ur.edu.pl

Opieka położnicza a szanse noworodków na przeżycie w powiatach Galicji u schyłku XIX wieku

Obstetric Care and the Chances of Survival of Newborns in the Poviats of Galicia at the End of the 19th Century

ABSTRAKT

Celem artykułu jest określenie związku między poziomem opieki akuszerskiej a umieralnością noworodków u schyłku XIX wieku w powiatach galicyjskich. Dane publikowało Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie. Zostały przeliczone i zaprezentowane w postaci tablic i kartogramów. Korzystniejszy przelicznik akuszerek występował w Galicji Wschodniej. Przyczyniały się one do dokładniejszej rejestracji urodzeń martwych, których liczba malała, co dowodzi skuteczności fachowej opieki. Jej brak zwiększał umieralność noworodków, natomiast pozamałżeńskie pochodzenie – nie.

Słowa kluczowe: Galicja; XIX wiek; umieralność noworodków; akuszerki

WSTĘP

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy uwarunkowania geograficzne, ekonomiczne i demograficzne powiatów galicyjskich oraz poziom opieki położniczej (wyrażony liczbą akuszerek przypadającą na 10 tys. kobiet w powiecie) przekładały się na szanse noworodków na przeżycie (określane na podstawie urodzeń martwych, urodzeń pozamałżeńskich, umieralności w pierwszym miesiącu życia).

Podział na powiaty wprowadzono w Galicji w 1867 roku[1]. Obok nich funkcjonowały dwa miasta: Lwów i Kraków, które rządziły się własnymi statutami i znacząco (szczególnie pod względem demograficznym) różniły się od pozostałych powiatów. W *Szematyzmach Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem* odnotowano powiaty imiennie w związku z wyszczególnieniem w nich liczby akuszerek[2]. Punktem odniesienia dla rozważań w niniejszym opracowaniu są lata 1890 i 1900, w których przeprowadzone zostały spisy państwowe. Natomiast dane statystyczne związane z umieralnością niemowląt odnoszą się do przedziału czasowego 1884–1893 (średnie) oraz do 1897 roku, czyli lat najbliższych chronologicznie, dla których pozyskanie danych było możliwe.

Zmiany administracyjne z 1867 roku ostatecznie przesądziły o podziale Galicji na Zachodnią i Wschodnią. Opierał się on przede wszystkim na zróżnicowaniu etnicznym (później narodowościowym) i wyznaniowym ludności, a także na odmiennościach rozwoju gospodarczego[3]. Dla Galicji Zachodniej w 1880 i 1890 roku *Szematyzm* wymienia 26 powiatów, a w 1900 roku – 29. Trzy nowe to podgórski, przeworski i strzyżowski. W analizach statystycznych w dalszej części artykułu uwzględniono powiaty podgórski i strzyżowski, utworzone w 1896 roku, nie zostały one jednak ujęte na mapach ze względu na ich brak w podkładzie elektronicznym mapy, koniecznym do dalszych prac nad nimi

---

[1] F. Bujak, *Galicya*, t. 1: *Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Lwów 1908, s. 46–48; S. Kozak, *Ludność wiejska powiatu przeworskiego w świetle akt notarialnych z lat 1859–1914*, [w:] *Przeworsk – mała ojczyzna. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. S. Kozak, t. 1, Przeworsk 2016, s. 3–31; S. Rejman, *"You Must Swear [...] that Care for the Well-Being and Health of Women in Labor and Their Infants Shall Be the Only Objective of Your Work". Midwives in the Galician Autonomy – Statistical and Geographical Analysis by Counties*, "Studia Historiae Oeconomicae" 2019, t. 37, s. 49–50.

[2] *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1880*, Lwów 1880, s. 11–39, 459–469; *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1890*, Lwów 1890, s. 11–40, 521–533; *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1900*, Lwów 1900, s. 12–54, 637–643; *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1910*, Lwów 1910, s. 14–63, 842–852.

[3] Pierwszą decyzją administracyjną, która uwzględniała te różnice, było utworzenie w 1850 roku dwóch okręgów sądu apelacyjnego drugiej instancji podlegających Lwowowi i Krakowowi. Według tego wzoru zorganizowano następnie izby adwokackie, notarialne, aptekarskie, handlowe i przemysłowe. Granica wewnętrzna w Galicji przebiegała w ten sposób, że do Galicji Zachodniej zaliczane były powiaty: łańcucki, przeworski, rzeszowski, strzyżowski i jasielski, natomiast sąsiadujące z nimi powiaty: jarosławski, brzozowski i sanocki – do Galicji Wschodniej.

w programie Corel Photo Paint[4]. Natomiast powiat przeworski powstał w 1899 roku, czyli później niż czas, do którego odnoszą się prezentowane dane liczbowe. Dla Galicji Wschodniej w 1880 i 1890 roku *Szematyzm* podaje 48 powiatów i taka też liczba została poddana analizie. Zmiany, które się dokonały, dotyczą bowiem okresu po 1897 roku, a obejmują przemianowanie powiatu staromiejskiego na starosamborski i utworzenie powiatu peczeniżyńskiego w 1900 roku oraz utworzenie powiatu zborowskiego w 1910 roku. Łączna liczba badanych powiatów Galicji Zachodniej wynosi więc 26 dla okresu 1884–1893 i 28 dla 1897 roku (na mapie 26 powiatów) oraz 48 powiatów w Galicji Wschodniej w obu ujęciach czasowych.

WARUNKI NATURALNE I ROZWÓJ GOSPODARCZY POWIATÓW

W wydanym w 1908 roku dwutomowym dziele *Galicya* Franciszek Bujak podkreślał „naturalny związek Galicyi z północnem sąsiedztwem, a najsilniejszem tego związku spoidłem jest Wisła, uchodząca do Bałtyku”[5]. Ziemie, które po rozbiorach Polski funkcjonowały jako Galicja, od wieków ciążyły ku północy i zachodowi, czyli „ku centrum wyższej kultury, ku zbiorowiskom gęściejszej ludności i wyższego rozwoju ekonomicznego”[6]. Położenie na krańcach monarchii Habsburgów i odseparowanie od pozostałych krajów koronnych, podkreślone łańcuchem Karpat, stawiało je w trudnej sytuacji. Dodatkowym utrudnieniem był fakt, iż w północnej części państwa znajdowały się uprzemysłowione obszary Śląska, Moraw i Czech, co rolniczą Galicję ograniczało do roli dostarczyciela

---

[4] Zostały w nim przygotowane mapy zaprezentowane w niniejszym artykule. Ograniczeniem w pozyskaniu odpowiedniego elektronicznego podkładu mapy były względy merytoryczne (aktualność podziałów administracyjnych dla prezentowanych danych), a także możliwość skorzystania z podkładu zgodnie z prawami autorskimi. Niektóre miasta występują pod niemieckimi nazwami, jak: Lwów (Lemberg), Kraków (Krakau), Żywiec (Saybusch), Nowy Targ (Neumarkt), Nowy Sącz (Neu Sandec/Sandez).

[5] F. Bujak, *op. cit.*, s. 11. Wśród badań nad opisem Galicji pod względem społeczno-gospodarczym wyróżniają się dwie serie wydawnicze. F. Bujak zainicjował serię „Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, w której pracujący pod jego kierunkiem historycy publikowali prace związane z historią klęsk elementarnych, cen, zjawisk demograficznych i osadnictwa. Współczesną kontynuację tej serii, której inicjatorką była Helena Madurowicz-Urbańska (uczennica profesora F. Bujaka), stanowi „Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji w dobie autonomii”. Podejmowana tu problematyka dotyczy m.in. ludności (także wojskowej), zdrowia, produkcji roślinnej, hodowli zwierząt, gospodarki leśnej, przemysłu gorzelniczego, transportu wodnego, kolei żelaznych. Siedemnasty tom serii ukazał się w 2017 roku. Zob. więcej: R. Lipelt, *Gospodarka leśna w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 2017, s. 15–19.

[6] *Ibidem*, s. 12.

produktów rolnych i rynku zbytu dla towarów przemysłowych oraz znacznie utrudniało przełamanie tych stereotypów.

Rzeczywiście warunki naturalne uzasadniały dominującą rolę rolnictwa. F. Bujak w ukształtowaniu powierzchni Galicji wyróżnił dwa główne pasma: górskie (Beskidy i Tatry) i nizinne (nizina Wisły i Sanu, górnego Bugu, Dniestru), rozciągnięte mniej więcej równoleżnikowo i rozgraniczone linią kolejową biegnącą z Białej przez Kraków, Przemyśl, Sambor, Stanisławów do Kołomyi. Z kolei Lucjan Tatomir pomiędzy górami i podgórzami a nizinami wyszczególnia jeszcze wyżyny, z których najważniejsze to Krakowska, Pokucka, Podolska oraz Roztocze[7].

Karpaty mają glebę najwyżej w miarę urodzajną, lepsza charakteryzuje doliny wcinające się w pasma górskie[8]. Na nizinach niezbyt żyzne piaszczyste gleby przeplatają się z bardziej urodzajnymi aluwialnymi, powstałymi na skutek naniesienia osadów przez wodę, występują tu również tereny podmokłe. Z urodzajnych czarnoziemów słynęła Wyżyna Podolska. Chociaż w obrębie Galicji F. Bujak wyróżnił pięć stref klimatycznych i sześć pór roku, to podkreślił, że różnice w klimacie nie są znaczące i powstają na skutek słabnięcia łagodzącego wpływu Oceanu Atlantyckiego w miarę posuwania się na wschód Galicji oraz nasilania się cech klimatu górskiego wraz ze wzrostem wysokości nad poziomem morza[9].

Z surowców naturalnych w Galicji dużą rolę odgrywały sól i nafta, przy czym znaczenie wydobycia soli kamiennej malało, a nafty rosło i jedynie ten surowiec dawał podstawy do rozwoju przemysłu wydobywczego i przetwórczego na większą skalę. Główne ośrodki wydobycia nafty znajdowały się w okolicach Krosna, Drohobycza i Kołomyi. Złożom nafty towarzyszył zwykle wosk ziemny. Większymi zasobami surowców cieszył się powiat chrzanowski (węgiel kamienny, ruda ołowiu i cynku). Węgiel brunatny wydobywano w niewielkich ilościach w Galicji Wschodniej, głównie na potrzeby miejscowej kolei (okolice Kołomyi, Kosowa, Śniatynia, Żółkwi, Rawy Ruskiej). Ponadto Galicja posiadała niewielkie ilości rud żelaza różnego typu, które jednak niezbyt nadawały się do eksploatacji, oraz równie niewielkie zasoby glinki ogniotrwałej (Krzeszowice pod Krakowem, Galicja Wschodnia), kamienia budowlanego (porfir i marmur pod Krzeszowicami, piaskowiec w Trembowli i miejscowościach karpackich, wapień w Krakowie i Lwowie), natomiast obfite były torfowiska oraz źródła mineralne, na bazie których powstawały uzdrowiska[10].

---

[7] *Ibidem*, s. 15–19; L. Tatomir, *Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł*, Lwów 1876, s. 2–13.

[8] *Ibidem*.

[9] F. Bujak, *op. cit.*, s. 19–21.

[10] *Ibidem*, s. 22-33; L. Tatomir, *op. cit.*, s. 71–82.

LUDNOŚĆ GALICJI

W 1900 roku ludność Galicji liczyła 7316 tys. osób, zatem przy powierzchni 78 497 km² na jeden km² przypadały 93 osoby[11] (w 1890 roku liczba ludności wynosiła 6608 tys., a gęstość zaludnienia – 84 osoby na km²). Sytuowało to Galicję w grupie najgęściej zaludnionych krajów monarchii, po Śląsku, Czechach, Morawach i Dolnej Austrii. Galicja Zachodnia była bardziej zaludniona niż Galicja Wschodnia (w 1900 roku odpowiednio 108 i 87 osób na km²). Najmniejszą gęstość zaludnienia wykazywały górskie powiaty od Leska po Kosów, a także obszar pomiędzy Wisłą i Sanem oraz Galicja Wschodnia na północ od Jaworowa, Żółkwi i Brodów. Powodem była rzeźba terenu i mało urodzajne gleby. Najgęściej zaludnione powiaty skupiały się w strefie przejściowej między górami a nizinami i tworzyły pas ciągnący się wzdłuż głównej linii kolejowej im. Karola Ludwika[12]. Duży przyrost naturalny, będący konsekwencją dokonującego się procesu drugiego przejścia demograficznego, powodował przeludnienie Galicji. Ponieważ dynamicznemu rozwojowi demograficznemu nie towarzyszył równie prężny rozwój gospodarczy, część ludności – zmuszona koniecznością życiową – podejmowała emigrację[13] (z Galicji Zachodniej od Raby do Sanu, z wyjątkiem powiatu rzeszowskiego i przeworskiego – do Stanów Zjednoczonych, natomiast z Galicji Wschodniej od linii Bug–Złota Lipa płynąca na Podolu – do Kanady).

Pod względem struktury etnicznej i wyznaniowej zachodziły istotne różnice pomiędzy Galicją Zachodnią i Galicją Wschodnią[14]. W zachodniej części dominowała ludność polska, ludność ruska zaś występowała jedynie na obszarze

---

[11] K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków 1989; idem, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991; B. Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018; K. Wnęk, L. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006; Z. Budzyński, *Polskie badania demograficzno-historyczne Galicji. Przegląd kierunków i ocena ważniejszych osiągnięć*, [w:] *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, red. A. Kawalec, W. Wierzbieniec, L. Zaszkilniak, t. 1, Rzeszów 2011, s. 115–133. Dorobek polskiej historiografii dotyczący badań demograficznych ludności Galicji scharakteryzował Zdzisław Budzyński, podkreślając ustalenia Cezarego Kukli w odniesieniu do ludności Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.

[12] F. Bujak, *op. cit.*, s. 54–55; K. Zamorski, *Informator statystyczny...*, s. 45.

[13] K. Zamorski, *Informator statystyczny...*, s. 45; F. Bujak, *op. cit.*, s. 56–57.

[14] Z. Budzyński, *Galicja Wschodnia jako wielokulturowy region historyczny. Próba delimitacji zewnętrznej i wewnętrznej*, [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki. Rzeszów 2011, s. 435–446. Najważniejszą przesłanką odróżniającą Galicję Wschodnią od Zachodniej był „społeczny kształt tego regionu, na który składała się wielka różnorodność etniczna zamieszkującej go ludności, za czym podążała

górskim wzdłuż granicy węgierskiej i tylko w czterech powiatach (Nowy Sącz, Krosno, Grybów, Gorlice) zaznaczała swoją obecność jako istotna mniejszość w granicach do 25%. Galicja Wschodnia miała ludność mieszaną. Rusini stanowili poniżej dwóch trzecich i dominowali w siedmiu górskich powiatach (Turka, Dolina, Bohorodczany, Nadwórna, Peczeniżyn, Kosów, Śniatyń) oraz w powiecie jaworowskim. W 17 powiatach z ludnością mieszaną Rusini przeważali zdecydowanie, a w 22 – udział Polaków wynosił 30–50%. Przewagę liczebną Polacy mieli we Lwowie oraz w powiatach brzozowskim i jarosławskim, sąsiadujących z Galicją Zachodnią. Generalnie w Galicji Wschodniej ludność polska skupiała się w miastach i na obszarach dworskich. F. Bujak podkreślał, iż liczba Polaków w Galicji Wschodniej powoli rosła, przede wszystkim z powodu emigracji Rusinów (a nie imigracji Polaków z Galicji Zachodniej) oraz dzięki lepszym warunkom higienicznym[15], które powodowały mniejszą umieralność i co za tym idzie dłuższe trwanie życia ludności polskiej w porównaniu do ludności ruskiej.

Na stosunki wyznaniowe wpływ wywierała struktura sieci parafialnej Kościoła rzymskokatolickiego i Cerkwi. Parafie rzymskokatolickie były rozległe i obejmowały po kilka miejscowości, podczas gdy parafie greckokatolickie i prawosławne ograniczały się do jednej miejscowości. Niemal w każdej wsi znajdowała się więc cerkiew, natomiast do kościoła rzymskokatolickiego odległość była nieraz znaczna, co niewątpliwie wpływało na decyzje wiernych, w jakim nabożeństwie uczestniczyć. Stąd też zarzuty i spory o łowienie dusz, których nie rozwiązała ugoda z 1853 roku zawarta między episkopatami obu obrządków i zatwierdzona przez papieża Piusa IX w 1863 roku, zgodnie z którą zmiana wyznania była możliwa jedynie za zgodą Rzymu. Ponadto na stosunki narodowościowe i wyznaniowe oddziaływała sieć szkół ludowych, przy czym według F. Bujaka proporcja szkół z językiem wykładowym ruskim i polskim (w 1906 roku odpowiednio 2065 i 914, tj. 69% i 30%) nie odpowiadała strukturze etnicznej (ludność ruska – 62,5%, ludność polska – 33,7%)[16]. Tendencje zmian w strukturze narodowościowej na przełomie XIX i XX wieku w Galicji przedstawiła Beata Hołub[17], podkreślając, że rutenizacji ulegała głównie ludność polska na obszarach wiejskich z powodu zaniedbania oświaty i słabo rozbudowanej sieci parafialnej Kościoła rzymskokatolickiego, polonizacji natomiast – inteligencja pochodzenia ruskiego z powodów

specyficzna organizacja wyznaniowa oraz sposoby organizacji i manifestacji kultury w każdym z jej przejawów i form".

[15] F. Bujak, *op. cit.*, s. 67–76. „[...] płodność ludności polskiej jest nieco mniejsza niż ruskiej, ale śmiertelność mniejsza dzięki lepszym warunkom hygienicznym [...]".

[16] *Ibidem*, s. 76–79.

[17] B. Hołub, *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890–1900*, „Annales UMCS. Sectio B" 2013, t. 68, nr 2, s. 15–40.

ekonomicznych i kulturalnych. Z kolei o wzroście poczucia świadomości narodowej świadczyła według autorki malejąca rozbieżność pomiędzy liczbami ludności wyznania rzymskokatolickiego posługującej się językiem polskim oraz ludności wyznania greckokatolickiego posługującej się językiem ruskim.

PODSTAWA ŹRÓDŁOWA I METODY ANALIZY DANYCH

Czy zatem zróżnicowanie geograficzne, gospodarcze i demograficzne Galicji przekładało się na kondycję zdrowotną jej mieszkańców, a zwłaszcza noworodków? Jedną z przesłanek do wnioskowania w tej materii są takie kwestie jak urodzenia martwe, urodzenia pozamałżeńskie, umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia, a także powiązanie wielkości wymienionych zjawisk z opieką położniczą.

Od czasów absolutyzmu oświeconego oczywiste było, że troska o zdrowie obywateli leży w interesie państwa i to ono powinno podejmować odpowiednie i instytucjonalne działania[18]. Po uzyskaniu autonomii przez Galicję część swoich kompetencji w tym zakresie państwo przekazało władzom samorządowym. Podstawę prawną ochrony zdrowia stanowiła ogólnopaństwowa ustawa z 30 kwietnia 1870 roku oraz krajowa ustawa z 2 lutego 1891 roku (obie z późniejszymi zmianami). Z tej ostatniej wynikał obowiązek władz powiatowych zapewnienia kobietom, szczególnie tym, których nie było stać na jej opłacenie, opieki położniczej[19]. Akuszerki działały w oparciu o instrukcję z 4 czerwca 1881 roku (z poprawkami wprowadzanymi na bieżąco), którą później zastąpiła nowa instrukcja z 10 września 1897 roku. Ta ostatnia spowodowała swego rodzaju kryzys i spadek liczby bezwzględnej akuszerek w powiatach Galicji Wschodniej w 1900 roku w porównaniu do 1890 roku oraz zahamowanie dynamiki przyrostu ich liczby w tym okresie w Galicji Zachodniej. Nowe przepisy postawiły bowiem wysokie wymagania położnym w zakresie wykształcenia zawodowego, wyposażenia medycznego, znajomości przepisów prawnych i prowadzenia ewidencji swojej działalności. W razie ich niespełnienia groziły surowe sankcje, a okres przejściowy trwał tylko rok[20].

---

[18] P. Franaszek, *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 2001; idem, *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (Wybrane problemy)*, Kraków 2002.

[19] S. Rejman, *Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomicznym w świetle przepisów prawnych*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 405–435.

[20] E. Matuszewska, *Zarys historii zawodu położnej*, Warszawa 2012, s. 57–60; S. Rejman, *"You Must Swear...*, s. 49–51; P. Franaszek, *Zdrowie publiczne...*, s. 143–148; B. Urbanek, *Droga do*

Dane statystyczne, które można powiązać z urodzeniami, opieką położniczą i jej wpływem na szanse dzieci na przeżycie, dotyczą dwóch okresów: 1884–1893 (średnia) oraz roku 1897. Dla prześledzenia dynamiki zmian korzystniejszy byłby dłuższy odstęp czasowy, ale taki właśnie wybór podyktowany został dostępnymi danymi. Były one publikowane w wydawnictwach Krajowego Biura Statystycznego[21], które działało we Lwowie w latach 1873–1918. Jego organizatorem i wieloletnim kierownikiem był profesor prawa administracyjnego i statystyki Tadeusz Pilat. Sztandarową publikacją Biura były „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych", ukazujące się przez cały okres jego funkcjonowania. „Roczniki Statystyki Galicyi" publikowano w latach 1887–1900, a następnie po zmianie tytułu jako „Podręcznik Statystyki Galicyi" do 1913 roku. Biuro wydawało również „Roczniki statystyki przemysłu i handlu krajowego" (1885–1894).

Prezentowane w artykule dane pochodzą z „Rocznika Statystyki Galicyi" z 1893 roku oraz z „Podręcznika Statystyki Galicyi" z 1900 roku[22]. Zostały one zaprezentowane *in extenso* lub po obliczeniu odpowiednich parametrów, poddano je grupowaniu statystycznemu (w tabelach nie ma zatem indywidualnych danych dla poszczególnych powiatów, lecz przedziały liczbowe odnoszące się do wartości danej cechy oraz sumaryczna liczebność powiatów w przedziałach) i zaprezentowano na kartogramach (każdy powiat poprzez oznaczenie kolorystyczne przypisany jest do odpowiedniego przedziału liczbowego).

OPIEKA POŁOŻNICZA W POWIATACH

Punktem wyjścia analizy dostępności do pomocy akuszerek są ustalenia artykułu przedstawiającego geograficzno-statystyczną charakterystykę rozmieszczenia akuszerek w powiatach[23], szczególnie przelicznik liczby akuszerek na 10 tys. kobiet w powiecie.

---

zawodu akuszerki na ziemiach polskich w XIX w. (w zaborze rosyjskim i austriackim), [w:] *Zawód położnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. B. Urbanek, Katowice 2004, s. 11–40.

[21] A. Michalewicz-Ślusarska, *Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie i jego wydawnictwo: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych (1873–1918)*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, red. S. Jońca, Warszawa 1994, s. 86–88; W. Ostasiewicz, *Rozwój myśli statystycznej w Polsce w XIX wieku*, „Przegląd Statystyczny" 2012, t. 59, nr 1, s. 33–46.

[22] „Rocznik Statystyki Galicyi" 1894–1897, t. 5; „Podręcznik Statystyki Galicyi" 1900, t. 6, nr 1.

[23] S. Rejman, Rejman, *"You Must Swear...*, s. 60–62. W artykule tym podano również liczbę akuszerek w latach 1869, 1880, 1910, czyli tych, w których w okresie autonomii galicyjskiej przeprowadzone zostały spisy ludności.

Tabela 1. Liczba akuszerek przypadająca na 10 tys. kobiet w powiatach w Galicji w 1890 i 1900 roku

Liczba akuszerek na 10 tys. kobiet	Liczba powiatów			
	Galicja Wschodnia		Galicja Zachodnia	
	1890	1900	1890	1900
0,00–0,99	3	20	5	13
1,00–1,99	5	18	11	7
2,00–2,99	16	6	6	3
3,00–3,99	19	3	2	2
4,00–4,99	5	1	1	2
5,00–5,99	0	1	1	1
6,00–6,99	0	0	0	0
7,00 i więcej	0	0	0	1
Liczba powiatów (bez Lwowa i Krakowa)	48	49	26	29

Źródło: S. Rejman, *"You Must Swear* [...] *that Care for the Well-Being and Health of Women in Labor and Their Infants Shall Be the Only Objective of Your Work". Midwives in the Galician Autonomy – Statistical and Geographical Analysis by Counties*, "Studia Historiae Oeconomicae" 2019, t. 37, s. 61 (tabela 5).

Spadek liczby bezwzględnej akuszerek w Galicji w 1900 roku w porównaniu do 1890 roku (z 841 w 1890 roku do 571 w 1900 roku)[24] przy jednoczesnym wzroście liczby ogólnej kobiet (z 3347 tys. w 1890 roku do 3697 tys. w 1900 roku)[25] znalazł odzwierciedlenie także w liczbie akuszerek przypadającej na 10 tys. kobiet w powiecie i wyraźniej zaznaczył się w Galicji Wschodniej. W 1890 roku najwięcej powiatów mieściło się w przedziale 2,00–2,99 (16 powiatów) i 3,00–3,99 (19 powiatów) akuszerki na 10 tys. kobiet. W 1900 roku najliczniejsze były przedziały o niższych wartościach: 0,00–0,99 (20 powiatów) i 1,00–1,99 (18 powiatów). W 1890 roku pięć powiatów osiągnęło wartość przelicznika 4,00–4,99, podczas gdy w 1900 roku tę wartość lub większą (z następnego przedziału 5,00–5,99) osiągnęły tylko dwa powiaty. W Galicji Zachodniej w obu badanych latach najliczniejsze były trzy pierwsze przedziały, obejmujące łącznie 22 powiaty w 1890 roku i 23 powiaty w 1900 roku. Widoczne jest jednak przesunięcie liczebności do przedziału o najniższych wartościach wskaźnika (13 powiatów w przedziale 0,00–0,99).

Biorąc pod uwagę rozkład wartości liczby akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet w 1890 roku (mapa 1), należy stwierdzić, że wyraźnie korzystniejszy był on w Galicji Wschodniej niż w Galicji Zachodniej. W Galicji Wschodniej

[24] *Ibidem*, s. 50.

[25] K. Zamorski, *Informator statystyczny...*, s. 45.

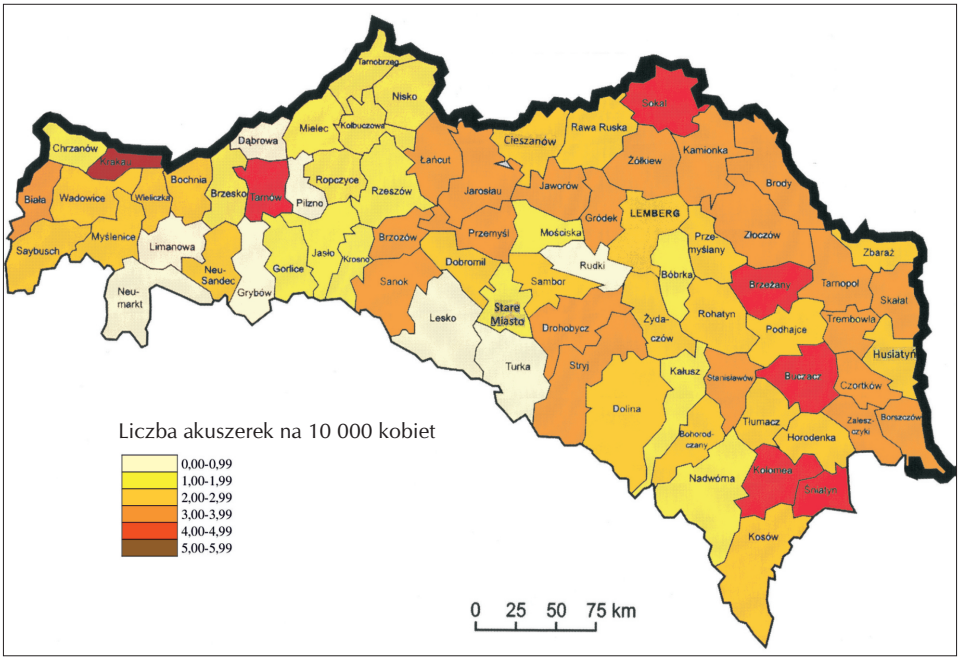

Mapa 1. Liczba akuszerek przypadająca na 10 tys. kobiet w powiatach w Galicji w 1890 roku
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; *Proportion of Jewish population in Kingdom of Galicia*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hali%C4%8D,_%C5%BDid%C3%A9_1910.svg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 1 (wersja robocza).

wysoką wartością wskaźnika wyróżniały się powiaty: sokalski, brzeżański, buczacki, kołomyjski i śniatyński. Niską wartość odnotowano w trzech powiatach: leskim (o górskim charakterze), turczańskim i rudeckim. Pozostałe plasowały się w przedziale wartości średnich. Gorsza sytuacja była w Galicji Zachodniej. Chociaż liczyła mniej powiatów, to tych o najniższej wartości wskaźnika było więcej (łącznie pięć, w tym górskie: nowotarski, limanowski, grybowski oraz pilzneński i dąbrowski). Wyraźnie na korzyść od pozostałych wyróżniały się powiaty krakowski i tarnowski. Poza tym wyższe wskaźniki osiągnęły dwa powiaty: uprzemysłowiony powiat bialski oraz sąsiadujący z Galicją Wschodnią powiat łańcucki. Pozostałe powiaty mieściły się głównie w drugim z kolei przedziale o wartościach 1,00–1,99.

Na dużą i niekorzystną zmianę wskazuje kartogram przedstawiający liczbę akuszerek na 10 tys. kobiet w powiecie w 1900 roku (mapa 2). Większość obszaru Galicji Wschodniej stanowiły teraz powiaty mieszczące się w przedziale o najniższych wartościach wskaźnika (0,00–0,99 akuszerki na 10 tys. kobiet). W lepszej sytuacji znajdowały się powiaty zlokalizowane

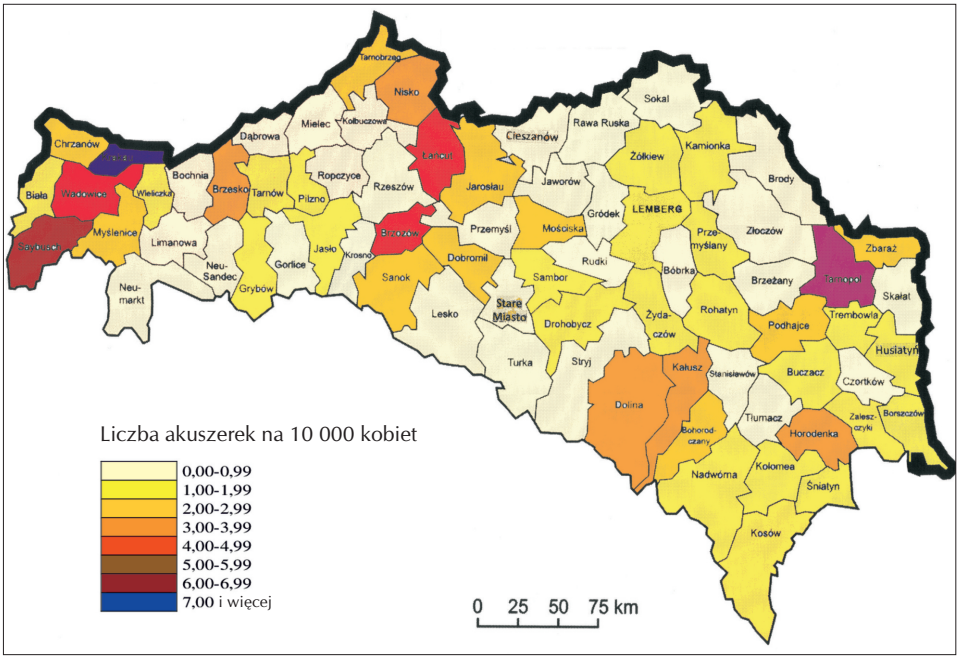

Mapa 2. Liczba akuszerek przypadająca na 10 tys. kobiet w powiatach w Galicji w 1900 roku
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; *Proportion of Jewish population in Kingdom of Galicia*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hali%C4%8D,_%C5%BDid%C3%A9_1910.svg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 1 (wersja robocza).

w południowo-wschodniej części Galicji Wschodniej. Najwyższe wskaźniki osiągnęły powiaty brzozowski (5,00–5,99) i tarnopolski (ponad 7,00). W Galicji Zachodniej wysokimi wskaźnikami wyróżniały się powiaty: krakowski, żywiecki, wadowicki i łańcucki. Co istotne, znacznie powiększył się obszar zajmowany przez powiaty o najniższych wartościach. Powiaty o wartościach zbliżonych do mediany skupiały się w części zachodniej, środkowej i północno-wschodniej.

URODZENIA MARTWE

Wskaźnikiem, który pozwala ocenić zasięg i skuteczność opieki położniczej, jest odsetek urodzeń martwych. Wyszczególniano je w „Roczniku Statystyki Galicyi" i w „Podręczniku Statystyki Galicyi" niezależnie od podawanej łącznej liczby urodzeń żywych i martwych, co pozwala na obliczenie, jaki odsetek urodzenia martwe stanowią w odniesieniu do wszystkich urodzeń (żywych i martwych).

Tabela 2. Urodzenia martwe w Galicji w ostatniej ćwierci XIX wieku według powiatów (%)

Urodzenia martwe jako odsetek wszystkich urodzeń (żywych i martwych)	Liczba powiatów dla okresu 1884–1893		Liczba powiatów dla 1897 roku	
	Galicja Wschodnia	Galicja Zachodnia	Galicja Wschodnia	Galicja Zachodnia
1,00–1,49	0	1	3	1
1,50–1,99	15	2	24	6
2,00–2,49	20	2	16	4
2,50–2,99	12	4	3	5
3,00–3,99	1	14	1	10
4,00–4,99	0	2	1	2
5,00 i więcej	0	1	0	0
Suma	48	26	48	28

Źródło: „Rocznik Statystyki Galicyi" 1894–1897, t. 5, s. 24–25 (tabela 8); „Podręcznik Statystyki Galicyi" 1900, t. 6, nr 1, s. 22–23 (tabela 5).

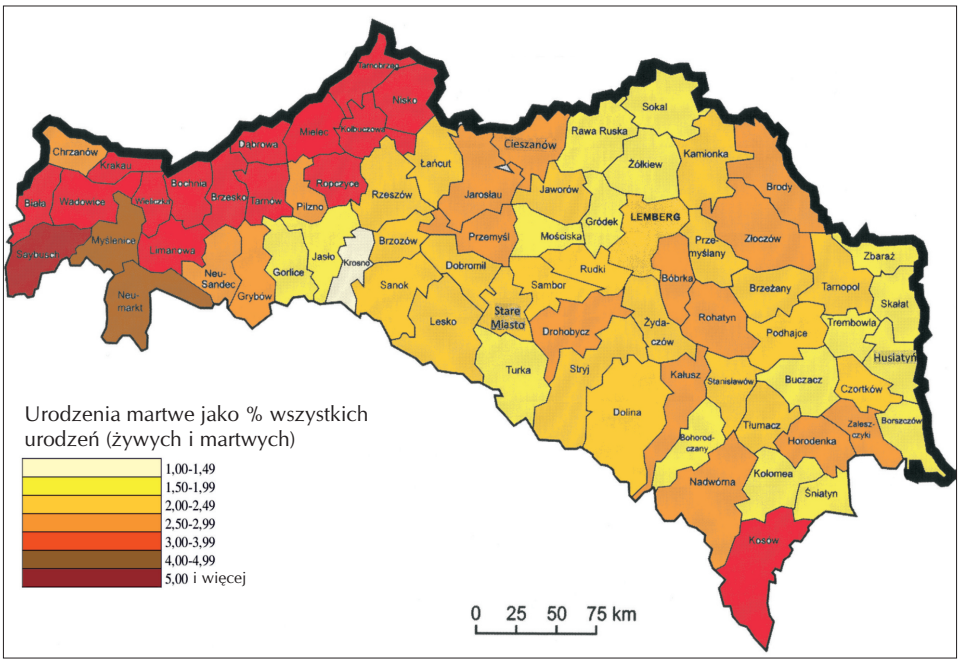

Mapa 3. Urodzenia martwe w Galicji dla okresu1884–1893 według powiatów (%)
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 2 (wersja robocza).

Porównując odsetek urodzeń martwych w Galicji Wschodniej i w Galicji Zachodniej, należy stwierdzić, że korzystniej wypada Galicja Wschodnia, wartości tego parametru były tu bowiem mniejsze. Szczególnie wyraźnie widać to dla okresu 1884–1893 (mapa 3). W Galicji Zachodniej najwyższy odsetek urodzeń martwych był w trzech powiatach: żywieckim, myślenickim i nowotarskim; zdecydowanie wysoki był w powiatach północnych, a nieco niższy – w powiatach południowych (z najniższym wynikiem 1,4% w powiecie krośnieńskim). W Galicji Wschodniej wysokim odsetkiem wyróżniał się powiat kosowski, pozostałe zaś prezentowały w miarę wyrównane wartości, przy czym powiaty z najniższymi wskaźnikami grupowały się w części północnej (Rawa Ruska, Sokal, Żółkiew) i wschodniej (Zbaraż, Skałat, Trembowla, Husiatyń, Borszczów, Śniatyń), a pojedyncze znajdowały się na południu (Turka, Bohorodczany) i w części środkowej (Gródek, Mościska).

Wysoki udział urodzeń martwych w powiecie paradoksalnie może świadczyć nie o niedostatku opieki położniczej, lecz wręcz przeciwnie – o tym, że znajdowała się ona na poziomie, który pozwalał na dotarcie akuszerek do większej liczby kobiet. Na akuszerkach spoczywał bowiem obowiązek prowadzenia dzienników, w których odnotowywały informacje o odebranych porodach. Dane te były następnie wykorzystywane do sporządzania powiatowych wykazów porodów. Analiza zróżnicowania odsetka urodzeń martwych w powiatach prowadzi do wniosku, że często najwyższe jego wartości występują w powiatach, których rozwój gospodarczy przebiegał pomyślnie, przynajmniej na tle innych powiatów i przysłowiowej galicyjskiej nędzy. Miały one zatem większe możliwości zapewnienia bezpłatnej opieki położniczej[26], finansowanej przez władze samorządowe. W Galicji Wschodniej można dostrzec pewien związek pomiędzy liczbą akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet a urodzeniami martwymi (korelacja dodatnia – wzrostowi jednej cechy towarzyszy wzrost wartości drugiej cechy), natomiast tego rodzaju powiązania trudno dopatrzyć się w Galicji Zachodniej (jedynie w pojedynczych powiatach, jak np. Kraków, Tarnów).

Z upływem czasu opieka położnicza najwyraźniej przynosiła oczekiwane efekty, ponieważ w 1897 roku zmalał odsetek urodzeń martwych (mapa 4)[27]. Bardziej wyraźnie jest to widoczne w Galicji Zachodniej, w której sytuacja pod

---

[26] P. Franaszek, *Zdrowie publiczne...*, s. 143–144.

[27] D.K. Chojecki, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)*, Szczecin 2014, s. 202. Na przełomie XIX i XX wieku nastąpił spadek udziału urodzeń martwych w głównych ośrodkach miejskich Pomorza. Szczególnie widoczne było to w Szczecinie w latach 1891–1895. Jako wyjaśnienie Dariusz K. Chojecki podaje powstanie w 1888 roku w tym mieście Prowincjonalnego Związku Położnych, który umożliwiał

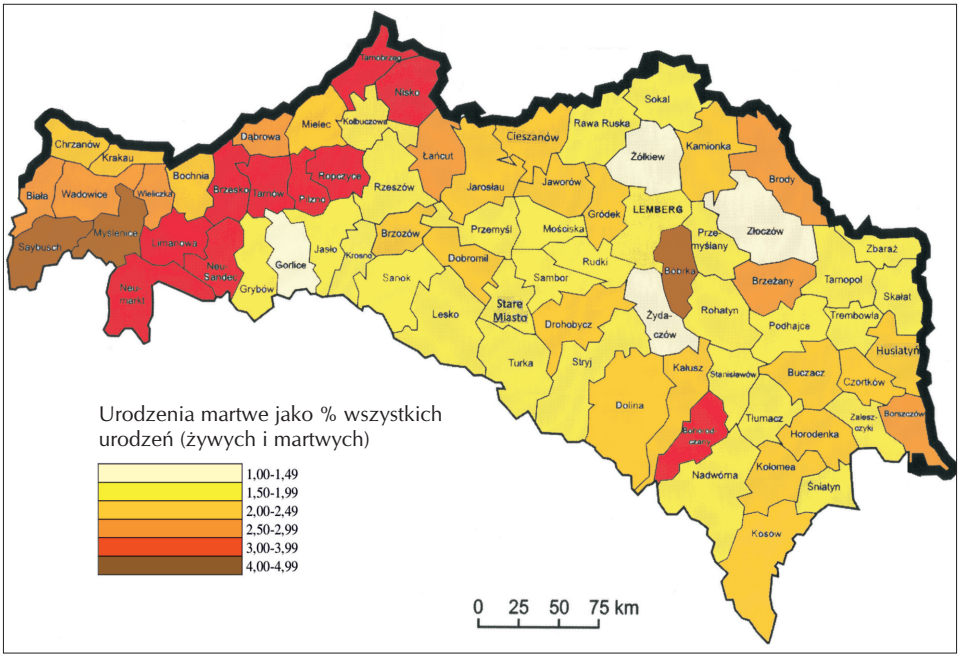

Mapa 4. Urodzenia martwe w Galicji w 1897 roku według powiatów (%)
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 2 (wersja robocza).

tym względem była wcześniej trudniejsza. Poprawę odnotowały powiaty północne: Chrzanów, Kraków, Biała, Wadowice, Wieliczka, Bochnia, Dąbrowa, Mielec, Kolbuszowa, a na południu – Grybów i Gorlice. Zdarzały się też pojedyncze przypadki wzrostu wartości wskaźnika, jak np. w powiecie nowosądeckim czy krośnieńskim. Odsetek urodzeń martwych w powiatach Galicji Wschodniej wykazywał teraz nieco większe zróżnicowanie, aczkolwiek wciąż większość powiatów (40 na 48) mieściła się w dwóch przedziałach. Wyróżniały się pojedyncze powiaty o najwyższym odsetku urodzeń martwych (Bóbrka, Bohorodczany) oraz te o odsetku najniższym (Żółkiew, Złoczów, Żydaczów).

Natomiast zaobserwowana wcześniej zależność pomiędzy liczbą akuszerek na 10 tys. kobiet a odsetkiem urodzeń martwych rozluźniała się, np. w Galicji Wschodniej Bóbrka była powiatem o najwyższym udziale urodzeń martwych przy najniższej kategorii przelicznika akuszerek na liczbę kobiet (wartość 0,75 akuszerki na 10 tys. kobiet, mieszcząca się w pierwszym przedziale

wymianę doświadczeń zawodowych lekarzy i położnych, a równocześnie poddawał większej kontroli działalność tych ostatnich.

0,00–0,99). Podobnie było w Galicji Zachodniej – powiaty Nowy Targ, Nowy Sącz i Limanowa miały najniższą kategorię przelicznika liczby akuszerek na liczbę kobiet (pierwszy przedział), a jednocześnie wysoki udział urodzeń martwych (przedział piąty 3,00–3,99). Te przypadki mogą wskazywać na niedostatek opieki położniczej skutkujący tragicznym dla noworodka finałem porodu. Należy przypuszczać, że przynajmniej w części przypadków fachowa pomoc położnicza mogłaby zmienić bieg wydarzeń. Dodać jednak trzeba, że przyczyną mógł być nie tylko ograniczony dostęp do personelu medycznego, lecz także niechęć do jego wezwania, szczególnie wśród ludności wiejskiej[28].

URODZENIA POZAMAŁŻEŃSKIE

Udział urodzeń martwych może, chociaż nie musi, wiązać się z urodzeniami pozamałżeńskimi. Według prawa austriackiego dzieci urodzone w małżeństwie otrzymywały po ojcu nazwisko, herb (jeśli go posiadał) oraz prawa przynależne jego rodzinie i stanowi. Ojciec miał obowiązek zapewnienia zarówno utrzymania dzieciom do czasu, aż same będą mogły na nie zapracować, jak i wykształcenia. Matce przypisane zostały funkcje opiekuńcze. W przypadku urodzeń pozamałżeńskich, w których w większości ojciec pozostawał nieznany, wszystkie obowiązki spadały jednak na matkę. Musiała ona stawić czoła opinii publicznej piętnującej nieślubne urodzenie, poza tym samotnej matce trudno było utrzymać lub znaleźć pracę i zapewnić opiekę dziecku na czas wykonywania obowiązków[29]. Panowało więc przekonanie, że kobiety spodziewające się pozamałżeńskich dzieci jak najdłużej starały się ukrywać swój odmienny stan, czasami zaś podejmowały starania, aby pozbyć się dziecka. Co więcej, nawet jeśli oczekiwały jego narodzin z radością, to nie miały możliwości, aby należycie zadbać o zdrowie swoje i mającego się urodzić dziecka, co mogło w konsekwencji prowadzić do urodzeń martwych[30].

---

[28] J. Jaworski, *O przesądach i zwyczajach ludu naszego dotyczących pomocy dla rodzących oraz opieki nad noworodkiem. Odczyt w Wydziale Hygieny Ludowej Warsz. Towarzystwa Hygienicznego w d. 2 III. 1901*, nr 6, Warszawa 1904, s. 12–13. Doktor Józef Jaworski (1859–1920) podkreślał, że przesąd ten przynosił opłakane skutki dla zdrowia, a niekiedy i dla życia dzieci i ich matek. Szkodliwe było również lekceważenie potrzeby zachowania czystości, szczególnie przy porodzie, oraz często bierna postawa wobec utraty krwi. Natomiast wiara w istnienie fantastycznych istot „raczej ubliża oświacie i religii, niż zdrowiu szkodzi".

[29] A. Barzycka-Paździor, *Ojcostwo w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice z dziejów rodziny galicyjskiej*, Kraków 2019, s. 81–82.

[30] D. Chojecki, *op. cit.*, s. 202–203, 205–206. Autor zwracał uwagę na podobne uwarunkowania, analizując urodzenia martwe w głównych miastach Pomorza Zachodniego w latach 1871–1913,

Tabela 3. Urodzenia pozamałżeńskie w Galicji w ostatniej ćwierci XIX wieku według powiatów (%)

Urodzenia pozamałżeńskie	Liczba powiatów dla okresu1884–1893		Liczba powiatów dla 1897 roku	
	Galicja Wschodnia	Galicja Zachodnia	Galicja Wschodnia	Galicja Zachodnia
0,0–4,99	0	1	0	2
5,0–9,99	2	9	10	16
10,0–14,99	29	13	31	10
15,0–19,99	15	3	6	0
20,0–24,99	2	0	1	0
Suma	48	26	48	28

Źródło: „Rocznik Statystyki Galicyi" 1894–1897, t. 5, s. 28–29 (tabela 9); „Podręcznik Statystyki Galicyi" 1900, t. 6, nr 1, s. 33 (tabela 13).

W Galicji Wschodniej w latach 1884–1893 powiaty o największym udziale urodzeń pozamałżeńskich (mapa 5) to drohobycki i kołomyjski, a kolejną kategorię stanowią powiaty rozmieszczone na obrzeżach: przy granicy z Galicją Zachodnią (Przemyśl, Dobromil, Lesko), na południu (Stryj, Dolina, Bohorodczany, Stanisławów), wyraźny pas na północy (Rawa Ruska, Sokal, Kamionka, Brody) i mniejszy pas na Wschodzie (Tarnopol, Husiatyń) oraz dwa powiaty w centrum (Bóbrka, Przemyślany). Z wyjątkiem Zbaraża, który miał najniższy udział urodzeń pozamałżeńskich, pozostałe powiaty prezentowały wyrównany poziom. Większe zróżnicowanie cechowało Galicję Zachodnią. Najwyższe wskaźniki miały powiaty Nowy Sącz, Tarnów i Tarnobrzeg. Powiaty o niższym odsetku grupowały się w zachodniej i południowej części Galicji Zachodniej, a te o nieco wyższym – w części północnej i wschodniej, chociaż należały też do tej kategorii południowe powiaty górskie: Limanowa, Grybów, Gorlice, Sanok. Zwraca uwagę powiat krakowski, w którym odsetek urodzeń pozamałżeńskich był najniższy (poniżej 5%), ale już w samym Krakowie dochodził do 42%. Podobnie było we Lwowie (prawie 41%)[31], co wynikało z faktu, iż duże

chociaż dane statystyczne nie zawsze potwierdzały istnienie zależności pomiędzy urodzeniami pozamałżeńskimi a urodzeniami martwymi. W mieście Greifswald zdarzyło się nawet odwrócenie porządku, co autor tłumaczy faktem, iż dzieci ze związków małżeńskich przychodziły na świat przeważnie w domach, natomiast ze związków pozamałżeńskich – w zakładach leczniczych, w których nad porodami czuwali lekarze lub położne, co przynosiło wymierne efekty. Greifswald był jednak wyjątkiem, w innych ośrodkach miejskich liczne były bowiem przykłady większej umieralności dzieci ze związków pozamałżeńskich niż ze związków małżeńskich.

[31] „Rocznik Statystyki Galicyi" 1894–1897, t. 5, s. 24–25 (tabela 8); „Podręcznik Statystyki Galicyi" 1900, t. 6, nr 1, s. 33 (tabela 13). W 1897 roku udział urodzeń pozamałżeńskich

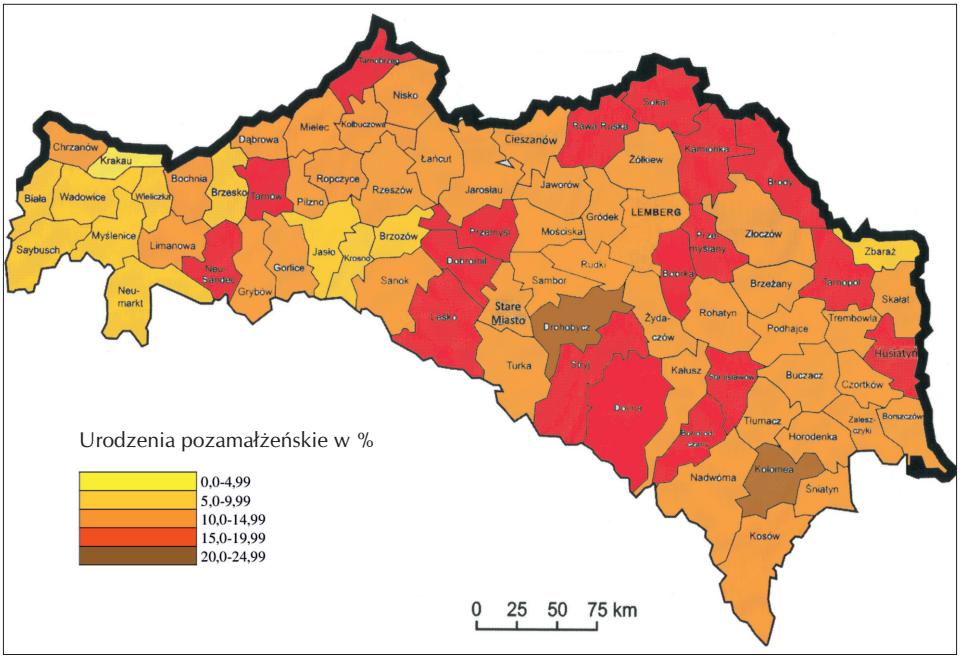

Mapa 5. Urodzenia pozamałżeńskie w Galicji dla okresu 1884–1893 według powiatów (%)
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 3 (wersja robocza).

miasto stwarzało więcej okazji do przekraczania norm obyczajowych i możliwości ukrycia nieślubnego pochodzenia dziecka.

W 1897 r. udział urodzeń pozamałżeńskich wyraźnie zmalał (mapa 6). W Galicji Wschodniej w kategorii najwyższej (20,00–24,99%) utrzymał się powiat drohobycki, ale tylko on jeden. W kategorii 15,00–19,99% pozostały powiaty: Sokal, Bóbrka, Dolina i Tarnopol, a także pojawiły się dwa nowe: Kołomyja (w tym powiecie udział urodzeń pozamałżeńskich spadł w porównaniu do okresu wcześniejszego) oraz Sokal (odnotował wzrost wskaźnika). Zmniejszył się udział urodzeń pozamałżeńskich w powiatach: Przemyśl, Mościska, Sambor, Rudki, Lwów, Podhajce, Stanisławów, Tłumacz, leżących w środkowej części Galicji Wschodniej. W Galicji Zachodniej najwyższy odsetek urodzeń pozamałżeńskich odnotowano w powiecie kolbuszowskim (17,04%), który poprzednio mieścił się w niższej kategorii. Powiaty o wyższych wartościach wskaźnika skupiały się w części północnej i wschodniej Galicji Zachodniej (Tarnów, Dąbrowa, Mielec,

zmniejszył się i ponownie kształtował się podobnie w obu miastach – w Krakowie wynosił 36%, a we Lwowie 35%.

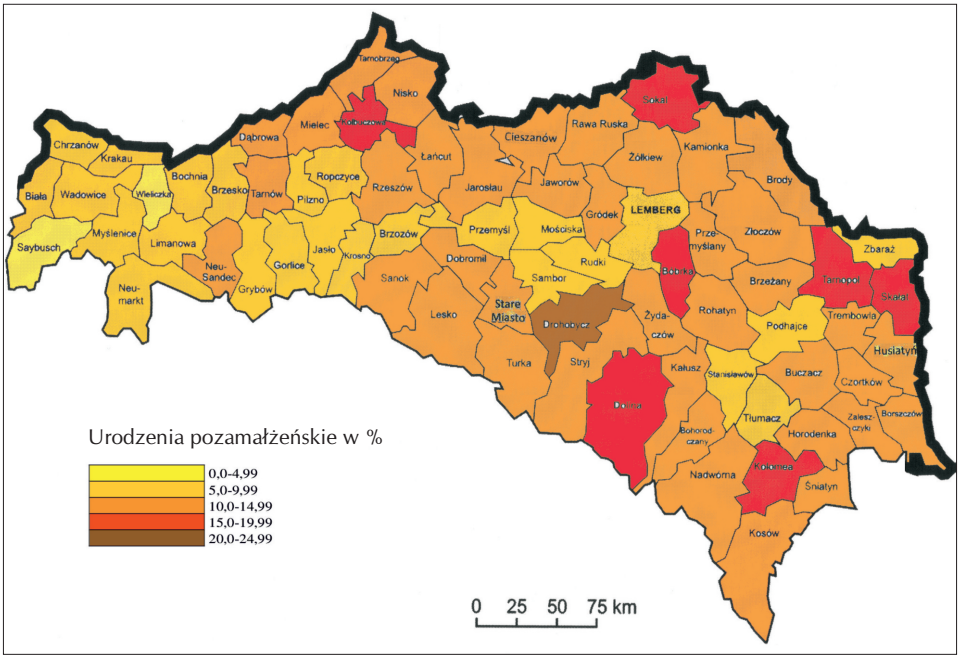

Mapa 6. Urodzenia pozamałżeńskie w Galicji w 1897 roku według powiatów (%)
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 3 (wersja robocza).

Tarnobrzeg, Nisko, Łańcut, Rzeszów), wyjątek stanowił na południu Nowy Sącz. Najniższe wartości odnotowano w powiecie wielickim i żywieckim (poniżej 5%).

Porównanie rozmieszczenia powiatów o najwyższym odsetku urodzeń martwych i o najwyższym odsetku urodzeń pozamałżeńskich nie potwierdza istnienia korelacji pomiędzy tymi cechami. Jedynie w latach 1884–1893 pokrywają się dwa powiaty: tarnobrzeski i tarnowski, ale wobec dużej liczby powiatów zbieżność tylko dwóch powinna być zakwalifikowana jako przypadek. W 1897 roku podobna zbieżność wystąpiła jedynie w odniesieniu do powiatu bobreckiego.

UMIERALNOŚĆ NOWORODKÓW W PIERWSZYM MIESIĄCU ŻYCIA

Wracając do kwestii związku pomiędzy opieką położniczą a zwiększeniem bezpieczeństwa noworodków, podstawą do wnioskowania może być umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia, którą „Podręcznik Statystyki Galicyi" podawał dla roku 1897 w przeliczeniu na 100 dzieci żywo urodzonych (dla wcześniejszego badanego okresu 1884–1893 brak takich danych). Należy

dodać, że w roku tym nie wystąpiło szczególne nasilenie chorób epidemicznych w Galicji, które w drugiej połowie XIX wieku zaczęły stopniowo ustępować, potwierdzając tym samym rozpoczęcie procesu pierwszego przejścia demograficznego w Galicji[32]. Pomoc akuszerki nie powinna była bowiem ograniczać się tylko do momentu porodu, ale obejmować czas przed nim i po rozwiązaniu oraz dotyczyć zarówno matki, jak i noworodka. Zdawano sobie z tego sprawę już w pierwszej połowie XIX wieku. Na przykład „Instrukcja dla akuszerek praktykujących w Mieście Krakowie i Okręgu" z 1842 roku nakładała na akuszerki obowiązek wizyt kontrolnych odbywających się trzy razy dziennie w ciągu 9 dni od porodu oraz określała dokładnie, jakie nieprawidłowości w stanie zdrowia matki lub dziecka powinny były skłonić akuszerkę do wezwania pomocy lekarskiej[33]. Tymczasem w ocenie dyrektora Państwowej Szkoły Położnych we Lwowie, doktora Stanisława Mączewskiego, wyrażonej w publikacji z 1936 roku, sytuacja pod tym względem wciąż nie była zadowalająca: „Opieka nad ciężarną, opieka nad noworodkiem, rozpoznawanie nieprawidłowości w czasie ciąży, opieka w połogu – to sprawy, dla których ogół położnych nie ma należytego zrozumienia"[34], dlatego wnioskował o powołanie położnych – instruktorek powiatowych, które miały kontrolować działalność położnych i organizować opiekę położniczą na wsi. Zalecał również karanie „partactwa położniczego" oraz stanowcze zwalczanie „babkowania", czyli nieprofesjonalnej pomocy, opartej częściowo na doświadczeniu, w której pewną rolę odgrywały też przesądy.

Na kartogramie przedstawiającym umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia w 1897 roku w Galicji (mapa 7) wyróżniają się dwa powiaty o najwyższym wskaźniku, mianowicie Horodenka i Śniatyń[35], położone w Galicji Wschodniej na Pokuciu, charakteryzujące się dobrymi warunkami naturalnymi sprzyjającymi rozwojowi gospodarczemu, jak urodzajne gleby i ciepły klimat. W oparciu o produkcję rolną rozwinął się w nich przemysł przetwórczy i handel

---

[32] Jak podkreśla K. Zamorski (*Transformacja demograficzna...*, s. 22), od 1857 roku w rozwoju demograficznym Galicji nie było większych kryzysów ludnościowych, ostatnie przypadki epidemii cholery o większym zasięgu przypadały na lata 1871, 1872, 1873, natomiast uderzenie tej choroby w latach 1893–1896 było już znacznie słabsze.

[33] M. Mataniak, *Akuszerki rządowe Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846): z dziejów publicznej służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX wieku*, „Krakowskie Studia Małopolskie" 2017, t. 22, s. 168, 171.

[34] S. Mączewski, *Położna w organizacji opieki położniczej*, Lwów 1936.

[35] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882, s. 134–136; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski według planu F. Sulimierskiego, t. 10, Warszawa 1889, s. 929–933.

Tabela 4. Umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia w Galicji w 1897 roku według powiatów (w przeliczeniu na 100 dzieci żywo urodzonych)

Umieralność w pierwszym miesiącu życia (na 100 dzieci żywo urodzonych)	Liczba powiatów	
	Galicja Wschodnia	Galicja Zachodnia
6,0–7,99	11	12
8,0–9,99	22	11
10,0–11,99	13	5
12,0–14,49	2	0
Suma	48	28

Źródło: „Podręcznik Statystyki Galicyi" 1900, t. 6, nr 1, s. 36–37 (tabela 16).

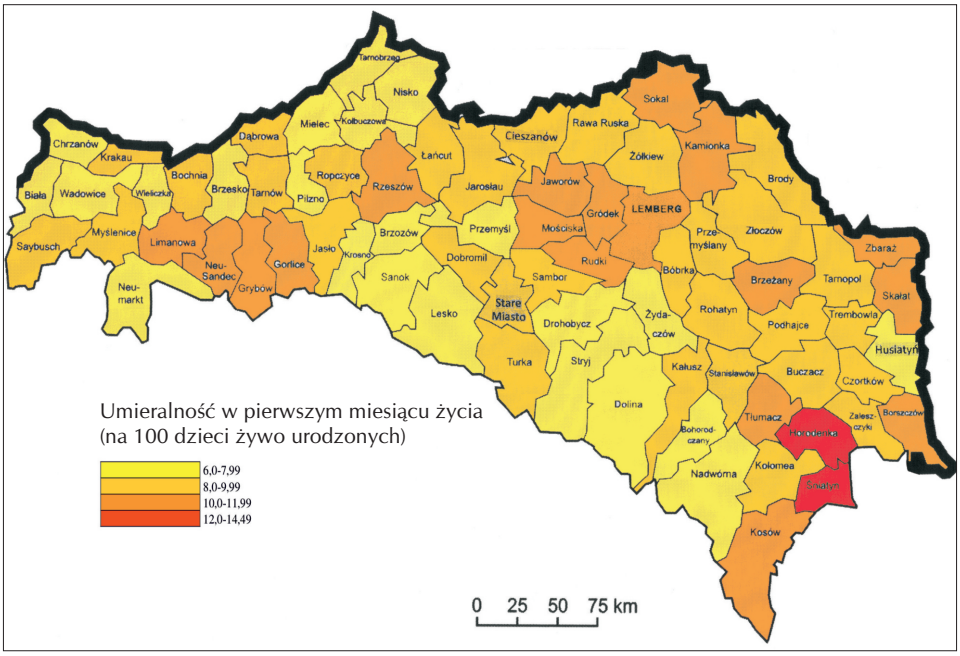

Mapa 7. Umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia w Galicji w 1897 roku według powiatów (w przeliczeniu na 100 dzieci żywo urodzonych)
Źródło: opracowanie własne; podkład mapy: *Kingdom of Galicia Administrative*, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021]; treść mapy: dane z tabeli 4 (wersja robocza).

oparty na eksporcie produktów rolnych, który ułatwiała rozwinięta sieć drogowa, a w powiecie śniatyńskim także sieć kolejowa. Tym bardziej zaskakujące w odniesieniu do powiatu horodeńskiego jest to, że pod względem liczby akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet z wartością 3,9 plasował się wśród powiatów o najwyższym przeliczniku w Galicji Wschodniej (wyższą wartość miały

tylko trzy powiaty). Śniatyń, z przelicznikiem 1,87 akuszerki na 10 tys. kobiet, prezentował drugi co do liczebności przedział (1,00–1,99), liczący 18 powiatów. Wartości jeszcze niższe miało 20 powiatów, kwalifikujące do przedziału pierwszego[36] (0,00–0,99). Horodenkę i Śniatyń B. Hołub[37] zaliczyła do grupy powiatów wykazujących cechy wybitnie ruskie, których ludność stała na niższym poziomie kulturalnym niż ludność polska, co wynikało m.in. z nieprzestrzegania obowiązku szkolnego. W 1876 roku L. Tatomir zauważył, że skłonność do zaspokajania jedynie podstawowych potrzeb życiowych oraz niechęć do wszelkich zmian i ulepszeń cechuje zarówno Polaków, jak i Rusinów, jednak kmieć polski „przyszedł [...] wcześniej do godności swojej, stał się przystępniejszym oświacie i postępowi", natomiast ruskiego wciąż charakteryzuje „rozpaczliwa rezygnacya i zgubna wiara w nieuniknione przeznaczenie"[38]. Podobny fatalizm dostrzegł w 1912 roku doktor Walery Momidłowski, podkreślając, iż „ludność wiejska, nawet dobrze materialnie uposażona, spycha troskę o zdrowie swych dzieci na różne czynniki przyrodzone i nadprzyrodzone, z którymi medycyna i higiena nie ma nic wspólnego, brak kultury jest przyczyną, że najlepsze nasze chęci przy tłumieniu chorób zakaźnych natrafiają na opór ludności, która je jako szykany ocenia, lub je lekceważy"[39].

Powiązanie między opieką położniczą a umieralnością noworodków w pierwszym miesiącu życia nie jest oczywiste. Do powiatów, w których taka zależność występowała (korelacja ujemna – większa liczba zgonów w pierwszym miesiącu życia idzie w parze z niższym przelicznikiem akuszerek na 10 tys. kobiet), należały: Sokal, Jaworów, Gródek, Rudki, Brzeżany, Skałat, Tłumacz w Galicji Wschodniej oraz Limanowa, Nowy Sącz, Gorlice, Rzeszów w Galicji Zachodniej. Były też powiaty o małym udziale zgonów noworodków przy niskim wskaźniku akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet, takie jak: Lesko, Przemyśl, Stryj w Galicji Wschodniej oraz Nowy Targ, Wieliczka, Kolbuszowa w Galicji Zachodniej, chociaż związków takich jest mniej.

---

[36] D.K. Chojecki, *op. cit.*, s. 202. Zjawisko dużej umieralności niemowląt w powiązaniu z małym udziałem urodzeń martwych zaobserwował D.K. Chojecki w Szczecinie w latach 1896–1899. Jako wyjaśnienie podaje wysoki poziom opieki położniczej, dzięki czemu porody kończyły się szczęśliwym rozwiązaniem, jednak słabe noworodki umierały w pierwszym miesiącu życia.

[37] B. Hołub, *op. cit.*, s. 31. W 1910 roku na 100 Polaków nie umiało czytać i pisać 27, natomiast na 100 Rusinów nie posiadało tej umiejętności 61.

[38] L. Tatomir, *op. cit.*, s. 45–46.

[39] W. Momidłowski, *O śmiertelności dzieci i sposobach jej zmniejszenia*, „Głos Lekarzy" 1912, nr 6, s. 83.

POWIATY PODGÓRSKI I STRZYŻOWSKI

Kilka słów należy poświęcić dwóm później utworzonym zachodniogalicyjskim powiatom: podgórskiemu i strzyżowskiemu. Jak wspomniano, uwzględnione zostały w sumarycznych zestawieniach liczbowych dla roku 1897, natomiast nie znalazły się na mapie. W 1900 roku oba powiaty zakwalifikowały się do pierwszego przedziału z najniższą liczbą akuszerek (0,00–0,99) przypadających na 10 tys. kobiet. Był to przedział najliczniejszy, liczący łącznie 13 powiatów. Powiat strzyżowski (z przelicznikiem 0,34 akuszerki na 10 tys. kobiet) należał do powiatów o najniższych wartościach, natomiast powiat podgórski (z wartością 0,98) był bliski granicy między pierwszym a drugim przedziałem. Pomimo tego, że dostęp do pomocy akuszerki był w powiecie strzyżowskim trudniejszy niż w powiecie podgórskim, urodzeń martwych było mniej – w powiecie strzyżowskim 1,56% wszystkich urodzeń (co plasowało go w drugim przedziale 1,50–1,99%), a w powiecie podgórskim – 3,54% (piąty przedział 3,00–3,99% z 10 powiatami, co stanowiło najliczniejszą liczebność w przedziale). Przypadek tych dwóch powiatów potwierdza przypuszczenie, iż większy dostęp kobiet do akuszerek przekładał się na dokładniejszą rejestrację urodzeń, w tym urodzeń martwych. Pod względem odsetka urodzeń pozamałżeńskich oba powiaty mieściły się w środkowych, najliczniejszych przedziałach: strzyżowski w drugim 5,00–9,99% (z wartością 7,56%), a podgórski w trzecim 10,00–14,99% (z wartością 10,04%), chociaż setne wartości zadecydowały, że znalazł się w przedziale trzecim, a nie drugim. Zdecydowanie trudno więc mówić o korelacji z odsetkiem urodzeń martwych w przypadku powiatu strzyżowskiego, natomiast z mniejszą pewnością można ją stwierdzić w przypadku powiatu podgórskiego. Umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia w przeliczeniu na 100 urodzeń żywych plasowała oba powiaty w przedziale drugim z czterech (8,00–9,99 urodzeń martwych na 100 urodzeń żywych), z wartościami 8,3 dla powiatu strzyżowskiego i 8,5 dla powiatu podgórskiego, czyli ograniczony dostęp do akuszerek nie przekładał się w tych powiatach na większą umieralność noworodków w pierwszym miesiącu życia.

PODSUMOWANIE

Podsumowując rozważania o związku pomiędzy warunkami życia i dostępem do opieki położniczej a umieralnością noworodków i dzieci, należy stwierdzić, że w 1890 roku korzystniejszy przelicznik liczby akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet był w powiatach Galicji Wschodniej, co nie pokrywało się z powszechnym przekonaniem o wyższym poziomie rozwoju

społeczno-gospodarczego Galicji Zachodniej. Sytuacja ta bywała też przywoływana dla poparcia poglądu, że ze względu na mniejszą liczbę lekarzy w Galicji Wschodniej zastępowały ich akuszerki[40]. Zmiany odnotowano w 1900 roku, być może w związku z nową ustawą z 10 września 1897 roku nakładającą duże wymagania na położne. W Galicji Wschodniej przelicznik znacznie się zmniejszył (w 1890 roku średnia liczba akuszerek na 10 tys. kobiet w powiatach wschodniogalicyjskich wynosiła 2,79, natomiast w 1900 roku – 1,42). Z kolei w Galicji Zachodniej dynamika przyrostu została zahamowana (w 1890 roku w zachodniogalicyjskich powiatach średnia liczba akuszerek na 10 tys. kobiet to 1,87; w 1900 roku wartość ta niewiele się zmieniła, wynosiła bowiem 1,94). Dla okresu 1884–1893 można wskazać korelację dodatnią pomiędzy liczbą akuszerek na 10 tys. kobiet a urodzeniami martwymi, co przemawiałoby za dokładniejszą rejestracją tych urodzeń właśnie z powodu większej liczby akuszerek. W późniejszym czasie związek tych cech ulega rozluźnieniu, co z kolei wskazuje na efekty działalności położnych. Dane statystyczne nie potwierdzają związku pomiędzy odsetkiem urodzeń martwych i urodzeń pozamałżeńskich, niekoniecznie zatem trudniejsze warunki, w których przychodziły na świat dzieci pozamałżeńskie, przekładały się na zakończenie takiego porodu urodzeniem martwym. W niektórych powiatach (chociaż nie we wszystkich) można natomiast zaobserwować powiązanie większej liczby zgonów noworodków (w pierwszym miesiącu życia) z mniejszą liczbą akuszerek przypadających na 10 tys. kobiet. W powiatach, w których opieka położnicza stała na niższym poziomie, zwykle również dostęp do oświaty był utrudniony, a według W. Momidłowskiego „lud z chorób zakaźnych obawia się tylko tyfusu – chorobę i śmierć dziecka uważa jako dopust boży, któremu się poddaje z rezygnacyą i bez walki”[41].

BIBLIOGRAFIA

Źródła

„Rocznik Statystyki Galicyi” 1894–1897, t. 5.

„Podręcznik Statystyki Galicyi” 1900, t. 6, nr 1.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 3, Warszawa 1882.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, W. Walewski według planu F. Sulimierskiego, t. 10, Warszawa 1889.

[40] P. Franaszek, *Zdrowie publiczne...*, s. 147.

[41] W. Momidłowski, *O śmiertelności dzieci i sposobach jej zmniejszenia (Dokończenie)*, „Głos Lekarzy” 1912, nr 7, s. 99.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1880, Lwów 1880.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1890, Lwów 1890.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1900, Lwów 1900.

Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1910, Lwów 1910.

Literatura

Barzycka-Paździor A., *Ojcostwo w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Szkice z dziejów rodziny galicyjskiej*, Kraków 2019.

Budzyński Z., *Galicja Wschodnia jako wielokulturowy region historyczny. Próba delimitacji zewnętrznej i wewnętrznej*, [w:] *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.*, red. M. Stolarczyk, A. Kawalec, J. Kuzicki. Rzeszów 2011.

Budzyński Z., *Polskie badania demograficzno-historyczne Galicji. Przegląd kierunków i ocena ważniejszych osiągnięć*, [w:] *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, red. A. Kawalec, W. Wierzbieniec, L. Zaszkilniak, t. 1, Rzeszów 2011.

Bujak F., *Galicya*, t. 1: *Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Lwów 1908.

Chojecki D.K., *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej industrializacji i urbanizacji w Niemczech (1871–1913)*, Szczecin 2014.

Franaszek P., *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (Wybrane problemy)*, Kraków 2002.

Franaszek P., *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 2001.

Hołub B., *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890–1900*, „Annales UMCS. Sectio B" 2013, t. 68, nr 2.

Jaworski J., *O przesądach i zwyczajach ludu naszego dotyczących pomocy dla rodzących oraz opieki nad noworodkiem. Odczyt w Wydziale Hygieny Ludowej Warsz. Towarzystwa Hygienicznego w d. 2 III. 1901*, nr 6, Warszawa 1904.

Kozak S., *Ludność wiejska powiatu przeworskiego w świetle akt notarialnych z lat 1859–1914*, [w:] *Przeworsk – mała ojczyzna. Studia z dziejów miasta i regionu*, red. S. Kozak, t. 1, Przeworsk 2016.

Lipelt R., *Gospodarka leśna w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 2017.

Mataniak M., *Akuszerki rządowe Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846): z dziejów publicznej służby zdrowia na ziemiach polskich w XIX wieku*, „Krakowskie Studia Małopolskie" 2017, t. 22, **DOI: https://doi.org/10.15804/ksm201711**.

Matuszewska E., *Zarys historii zawodu położnej*, Warszawa 2012.

Mączewski S., *Położna w organizacji opieki położniczej*, Lwów 1936.

Michalewicz-Ślusarska A., *Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie i jego wydawnictwo: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych (1873–1918)*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, red. S. Jońca, Warszawa 1994.

Momidłowski W., *O śmiertelności dzieci i sposobach jej zmniejszenia*, „Głos Lekarzy" 1912, nr 6.

Momidłowski W., *O śmiertelności dzieci i sposobach jej zmniejszenia (Dokończenie)*, „Głos Lekarzy" 1912, nr 7.

Ogórek B., *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018.

Ostasiewicz W., *Rozwój myśli statystycznej w Polsce w XIX wieku*, „Przegląd Statystyczny" 2012, t. 59, nr 1.

Rejman S., *Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomicznym w świetle przepisów prawnych*, [w:] *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010.

Rejman S., *"You Must Swear* [...] *that Care for the Well-Being and Health of Women in Labor and Their Infants Shall Be the Only Objective of Your Work". Midwives in the Galician Autonomy – Statistical and Geographical Analysis by Counties*, "Studia Historiae Oeconomicae" 2019, t. 37, **DOI: https://doi.org/10.2478/sho-2019-0004**.

Tatomir L., *Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł*, Lwów 1876.

Urbanek B., *Droga do zawodu akuszerki na ziemiach polskich w XIX w. (w zaborze rosyjskim i austriackim)*, [w:] *Zawód położnej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. B. Urbanek, Katowice 2004.

Wnęk K., Zyblikiewicz L., Callahan E., *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006.

Zamorski K., *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków 1989.

Zamorski K., *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.

Netografia

Kingdom of Galicia Administrative, 1914, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Galicia_administrative1914.jpg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021].

Proportion of Jewish population in Kingdom of Galicia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hali%C4%8D,_%C5%BDid%C3%A9_1910.svg?uselang=pl [dostęp: 10.06.2021].

ABSTRACT

The aim of the article is to determine the relationship between the level of midwife care and the infant mortality at the end of the 19th century in Galician poviats. The data comes from the National Statistical Office in Lviv. They were recalculated and presented in the form of tables and choropleth maps. The more favourable rate of midwives occurred in Eastern Galicia. Midwives contributed to a more accurate registration of stillbirths, the number of which was decreasing, which proves the effectiveness of professional care. The mortality of newborns was increased by the lack of such care and not by the fact that they were born out of wedlock.

Keywords: Galicia; 19th century; infant mortality; midwives